

КЪМ ВЪПРОСА ЗА РОЛЯТА НА БЪЛГАРИЯ В КУЛТУРНИЯ ПРОГРЕС НА БАЛКАНИТЕ И ЮГО- ИЗТОЧНА ЕВРОПА (ДО ОСВОБОЖДЕНИЕТО В 1878 г.)*

ХРИСТО ХРИСТОВ

С образуването на българската държава в 681 г. започва нова глава в историята на Балканите и Югоизточна Европа. Преди това земите на полуострова се кръстосват от турански и германски племена, а трайно се заселват славяните. Заедно с дошлите от север прабългари те съставят основната маса от жителите на новообразуваната държава, като се смесват и с местното тракийско население.¹

Образуването на българската държава, както преди това и на държавата на франките, бележи края на т. нар. „Велико преселение на народите“ и създаването на стабилни политически образувания в земите на разпадащата се Римска империя. Наистина нахлуване на скитаци племена в Европа се извършва и по-късно, но то е ограничено и възпрепятствувано от съществуващите вече две консолидирани държави. Така се създават условия за мирно развитие на значителни територии от европейския континент. И това е заслуга главно на двете новообразувани държави.

Ролята на България като бариера на идващите от север и североизток турански и други скитаци племена ѝ определя трудна историческа съдба. Тя е подложена на тежки изпитания, масови разрушения и грабежи, които затрудняват и задържат социално-икономическото, политическото и културното ѝ развитие. Същата съдба сполетява образуваната по-късно Киевска Русия.

Образуваната в 681 г. България заедно с държавата на франките стои в началото на прехода на Европа от древността към Средновековието и от робовладелската към феодалната обществено-икономическа формация. В това се състои и прогресивното значение на възникването им. Защото известно е, че в общоисторически аспект Средновековието е по-горно стъпало от робовладелската древност в развитието на европейската и световната цивилизация.

След продължителни войни с Източноримската империя (Византия), с франките и с идващи от изток турански племена през втората половина на IX в. България се издига до положението на голяма политическа и военна сила на Балканите и в Югоизточна Европа. Нейните граници се простират на юг до Бяло море, на изток до р. Днестър и на запад до Адриатика и р. Тиса. Това обаче не било достатъчно, за да се утвърди трайно и завинаги в земите, които

* Доклад, изнесен на пленарното заседание на Третия българо-американски симпозиум в гр. Бостън, САЩ, 9—13 октомври 1982 г.

¹ История на България в четиринадесет тома. Т. II. С., 1981, с. 95 и сл.; П. Петров. Образуване на българската държава. С., 1982.

владеела особено при съседството на двете големи и силни империи — Франкската и Византия. Освен политическа и военна мощ на България били потребени развит стопански живот, нова, обединяваща жителите на държавата религия, нова самостоятелна църква и нова духовна култура, които да сплотят трите етнически елемента — славяни, прабългари и траки, живеещи в българските земи.

При наличието на обширна територия, благоприятни природни условия и многобройно население стопанският живот в България през IX в. бил във възход заедно с утвърждаването на феодалната общественно-икономическа формация. Със смел държавен акт в 865 г. княз Борис въвел в страната християнството за официална религия, а пет години по-късно била призната самостоятелността на българската църква. Изоставало обаче създаването на нова духовна култура, издигната на равнището на културата на двете съседни империи. Но бележитият държавник решил успешно и тази задача. Това той направил, като създал условия да разцъфне и даде обилен плод в България делото на славянските учители Кирил и Методий и техните ученици.²

Заслугите на Кирил и Методий за славяните и частно за българите са огромни. През 855 г. те създават славянската азбука, превеждат от гръцки на старобългарски основни християнски религиозни книги, въвеждат славянско богослужение, обогатяват старобългарския език с много преводни и новосъздадени изрази и думи, смело отстояват славянското писмо и богослужението на славянски език в борба с привържениците на триезичната догма. С всичко това те слагат начало на нов клон в развитието на европейския духовен живот и се нареждат в числото на най-заслужилите дейци на европейската и световната цивилизация.³

Делото на солунските братя играе важна роля в развитието и утвърждаването на българската държава и българската народност през Средновековието. Такава роля то играе и през вековете на османското владичество, когато е застрашено съществуването на българите като самостоятелна етносоциална общност. Делото на солунските братя подпомага българския народ в културния му прогрес през Възраждането, съдействува за народностното и националното му оцеляване и възход. Благотворно е влиянието на делото на Кирил и Методий върху всяко поколение български просветни и културни дейци и след възстановяването на българската държава в 1878 г.

Значимостта на делото на солунските братя в утвърждаването на българската държава и народност през Средновековието се изразява в няколко основни направления. На първо място трябва да се постави обстоятелството, че в образуваната през 681 г. държава живее разнородно по произход и култура население. То е носител на различни религиозни вярвания, битови традиции и обичаи и говори на различни езици и диалекти. Прабългарите, които играят ръководна роля в живота на страната, съставят административната и военната върхушка и са част от обикновеното население. В техни ръце са повечето от обработваемите земи, пасищата и другите природни богатства. Славяните са мнозинство от населението. В качеството си на съюзници на прабългарите чрез своите князе и старейшини те постепенно проникват в ръководните органи на държавата и се изравняват с прабългарите. Завареното население е силно разредено, но и то се включва в започналия процес на образуване на нова етносоциална категория — българската народност.

² В. Гюзелев. Княз Борис Първи, С., 1969, с. 127.

³ Пространни жития на светите братя Кирил и Методий. Превод и коментар Христо Кодов. С., 1981; Константин Кирил Философ. С., 1981; К. Кувев. Триезичната ерес и делото на Кирил и Методий на фона на Средновековието. — В: Сб. Константин-Кирил Философ. С., 1981, с. 85 и сл.

При образуването на държавата прабългарите и славяните изживяват родо-вообщинния строй, който се руши, и се преминава към създаване на ранно-феодално общество. Причините за това се крият в самото съществуване на държавата и на нейните органи по места, които се изграждат в общодържавен, а не регионален мащаб. Развитието на феодалния начин на производство руши традиционните селски общини, подкопава регионалната затвореност и води до възникване на нова социално-класова структура на населението. Оцелелите антични градове се възраждат за нов административен, военен и стопански живот, а възникват и нови селища от градски тип, където населението живее и се стратифицира не по родово-племенна принадлежност, а по ранг в служебната йерархия и по професионална принадлежност. Така постепенно се преодолява родово-племенната раздробеност и се образува нова, обединяваща трите етнически компонента народност.⁴

Наличието на единна държава и на общ социално-икономически живот обаче не било достатъчно за интензивно и радикално протичане на народностно-образуващия процес. Народността е не само политико-социална и икономическа категория. Тя е плод от действието на фактори в областта на духовния живот. Народностите в европейското Средновековие се образуват под въздействието и на такива фактори като религиозна принадлежност на населението, влизащо в границите на дадена държава, и на създаващата се в тях обща материална и духовна култура.

Много са примерите в историята на народите, които потвърждават верността на горното твърдение. При това в някои случаи общата култура не само съдейства за образуването на дадена народност, но при известни обстоятелства се превръща във фактор за нейното оцеляване. Държавата като политическа система може да изчезне. Може да се наруши единният социално-икономически живот. Тогава спойваща и опазваща народността сила става създадената в миналото и продължаваща да се развива общонародна култура, стават литературата, традициите и обичаите на изгубилия политическата си независимост народ. Такъв именно е примерът с опазването на българската народност през византийското и османското владичество. Защото през вековете на своето съществуване България е била не само българската държава, имаща определени граници и разполагаща с определени територии. България, това са били българите, които населявали тези територии, техният език, бит и култура, тяхното изживяващо се българско народностно и национално съзнание. В такъв смисъл може да се говори за духовни граници на българската народност, създадени през управлението на княз Борис и цар Симеон със съдействието на великото дело на солунските братя и техните ученици. Държавата като политическо образувание може временно да изчезне, да се разполови или да се разпадне на много части, но остава народът, остава създадената от него култура, която играе ролята на спойваща и опазваща сила.

Въвеждането в България на християнството за официална религия с присъщия му монотеизъм съдейства за утвърждаване на автократичното начало в българската държава, което тогава играе прогресивна роля, тъй като съдейства за преодоляване на племенната раздробеност. Християнството довежда до създаване на нова духовна култура, нови морални норми, нови общи празници и обреди, ново богослужение в изградените с участието на населението храмове. То съдейства за утвърждаване на ново народностно, а не племенно и регионално самосъзнание. Въвеждането на християнството за официална религия обаче само по себе си не е можело да доведе до интензивно протичане на народностно-образуващия процес, ако не е било съпроводено от друг истори-

⁴ Д. Ангелов. Образуване на българската народност. С., 1981, с. 25.

чески феномен, каквото е било делото на солунските братя и техните ученици, водещо до формиране на нова духовна култура.

Създадената в края на VII в. България е нов тип държава, отличаваща се от Византийската империя със своя еднородностен, а не мозаично-народностен характер, макар българските царе да се титулували господари не само на българите, но и на гърците. Тя е модел на възникналите по-късно в Европа еднородностни или стремящи се към такава етносоциална структура държави като Франция, Англия, Испания, Португалия, Полша, Русия, Сърбия и др. Но България е държава-модел не само със своя еднородностен характер. Такава е тя и със своята духовна култура, която излиза извън рамките на исторически обособилите се две християнски култури — на запад латино-католическата и на изток византийско-православната. Със своята християнизация, със създаването на своя самостоятелна църква и главно чрез делото на солунските братя и техните ученици България слага началото наред с латино-католическата и византийско-православната на една нова — славяно-православна култура, разпростряла се от бреговете на Бяло и Адриатическо море до безбрежните простори на Сибир и Великия океан.

В България — пише известният изследовател на средновековната българска литература проф. Рикардо Пикио — през IX в. се ражда „една нова литературна цивилизация“, която се обновява през XIII и XIV в. До началото на Европейския ренесанс тези два културни феномена (раждането и обновяването на старобългарската литература) — според проф. Пикио — поставят основите на един „нов, много важен период от историята на цялото средновековно християнство“. Създадената в края на първото хилядолетие в България славяно-православна цивилизация нарушава латино-гръцкия религиозен дуализъм, наследен от класическата епоха. Нея проф. Пикио нарича „Славия ортодокса“ и я определя като нова, трета християнска цивилизация.⁵

Обстоятелството, че родилата се в България славяно-православна цивилизация се развива под влияние на Византия и че много нейни елементи и черти в политическия, стопанския и културния живот, без да говорим за християнството, са заимствувани или се формират под византийско влияние, не означава тя да бъде отричана или омаловажавана. Наред с общите с византийския свят черти тя има свои особени черти, които се запазват и развиват в продължение на векове. Тук спадат на първо място съставянето на славянската азбука, въвеждането на славянското богослужение и създаването на богата официална църковно-религиозна, а също така апокрифна и еретическа книжнина. Няма учен в света, който в сремежа си да проникне в тайните на създаването и развитието на съвременните славянски езици и култури да не се отправи към началния модел на тези езици и култури, а именно към средновековна България, старобългарския език и старобългарската култура. Тезата, че България е играла само ролята на посредник между Византия и славянския свят и специално между Византия и Киевска Русия в областта на литературата, е неприемлива. В България се създава първоначалният модел на новата славяно-православна цивилизация. В нейните основи стоят българската държава и българската народност, съзидателното дело на държавници като княз Борис и цар Симеон и на църковници като Кирил и Методий и техните ученици и последователи. Затова е правилно да се говори не за старославянски, а за старобългарски книжовен език и не за старославянска, а за старобългарска литература през IX и X в., когато се полагат нейните основи и когато през управлението на цар Симеон тя достига своя най-висок връх.

⁵ Р. Пикио. Мястото на старата българска литература в културата на средновековна Европа. — Литературна мисъл, 1981, кн. 8, с. 19.

Не само старобългарският книжовен език и литература обаче трябва да се имат пред вид, когато се говори за културата на Първата българска държава и за нейната роля и място в развитието на културния процес на Балканите и в Югоизточна Европа. Българската държава е носител и на други културни ценности и придобивки. Повтарящото се от много автори в много книги схващане за примитивизма на дошлите от Азия прабългари напоследък сериозно се ерозира. Иначе не би могло да се обясни как примитивните прабългари са могли да създадат на Балканите и в откъдодолнодунавските земи стабилна и трайна държава, как са могли да устоят на натиска на могъщата Източноримска империя и на другите свои външни неприятели, чийто брой не е бил малък, как са пристъпили към изграждане на градове и военни крепости, как са създали своя оригинална хронологична система и как са проявили чувство за историзъм, изразено в хрониката (Именника) на първобългарските ханове и в каменните надписи, пръснати из българските земи.

Създадената в 681 г. България е оригинално политическо образувание. Тя почива върху зряло промислена административна система, разполага със силна войска и има свои закони и свой строг правен ред. В очите на изтънчения управляващ екип и на хронистите в Източноримската империя тя е „варварска“ държава, но е достоен неин противник, с когото тя не е могла да се справи в продължение на повече от три века. И ако това в края на краищата става, ако в началото на XI в. България пада под византийска власт, дължи се между другото на това, че чрез своята християнизация и заимствването на елементи от идеологическия, социалния и политическия живот от своя съсед България губи ударната си сила на антагонист на Източната римска империя, какъвто по-късно стават османските турци. Но не това, разбира се, е главната причина за падането на България под византийска власт. Такова е нейното вътрешно развитие, изострянето на противоречията между селските маси, от една страна, и господстващата феодална класа, от друга, за което свидетелствува появата на богомилската ерес. Главна причина са и нападенията отвън от страна на ромеи, печенег, хървати, маджари, руси и други племена и народи.

Византийското влияние в България обаче трябва да се разглежда многопосочно, а не едностранно и само в негативен аспект. От една страна, то действително има отрицателни последици, що се касае до отслабването на идеологическото противостоене на България спрямо Византия. Но, от друга, то крие в себе си и положителни страни, тъй като чрез заимстване на постижения в областта на културата от Византия през IX и X в. България се изгражда като водеща културна сила на Балканите и в Югоизточна Европа. Това се отнася особено за литературата, строителството, художествените занаяти, иконописането и други сфери на културния живот.

Византийското влияние в България е положително особено в областта на литературата. Чрез преводи от византийски език българската общественост се приобщава към тогавашната християнска цивилизация. Българските писатели от времето на княз Борис и цар Симеон се учат от византийските. Възприемат техния светоглед, техните жанрове и форми на повествование. Така в България се създава многобройна преводна, главно църковно-религиозна книжнина, която се разпространява и в други страни. Появяват се и оригинални произведения, както и компилации, съдържащи познания за природата и човека.⁶

Средновековната българска литература по подобие на византийската има предимно църковно-религиозен характер. Тя има за цел да укрепва християнската вяра и морал у вярващите и да съдействува за запазване на съществуващия

⁶ История на българската литература. Т. I. С., 1962, с. 14 и сл.; Акад. Цв. Кростанов и проф. Ив. Дуйчев. Естествознанието в Средновековна България. С., 1954.

социално-икономически и политически строй на потисничество и експлоатация на селските маси от господстващата феодална върхушка. Казано на съвременен език, тя е класово определена, партийна. Едновременно с това тя е лите ратура не на реалното познание и за реалния живот, но за въображаемия, измисления извънземен живот, към който хората трябвало да се стремят, за да постигнат „вечно блаженство“ на „оня свят“. Авторы на книгите били монаси, свещеници, дякони и епископи, а понякога и първосвещеници на българската православна църква. Светските лица — преписвачи и автори — били малко. Книгите били предназначени за административната и военната върхушка и за свещенослужителите в църквите и манастирите. Те били направени от обработени кожи — пергамент, снабдени с миниатюри и с художествено обработени обложки. Стрували скъпо и поради това не били достъпни за обикновените хора.

Това, от една страна, а, от друга, абстрактният църковно-религиозен и догматичен характер на официалната литература подтиквал мнозина от обикновените хора да търсят други, близки до живота и даващи отговор на проблемите на живота книги. Така се зародила и развила в България по подобие на Византия богатата апокрифна книжнина, която намерила широко разпространение сред грамотните люде в страната. А техният брой в сравнение с други европейски страни бил значителен. Това се дължало на обстоятелството, че старобългарската книжнина се пишела на говоримия български език, а не на мъртвите латински и старогръцки езици.

В отговор на потребностите на държавата и на църквата през IX и X в. в България се създават два книжовни центъра в столиците Преслав и Охрид. В тях работят бележити книжовници, като Черноризец Храбър, Константин Преславски, Климент Охридски, Йоан Екзарх и други, и самият цар Симеон. Преслав е голям укрепен град с величествен царски дворец и красиви църкви и жилища на светската и църковната аристокрация. В него, във „външния град“, се изграждат също работилници за технитарите, магазини за търговците и жилища за обикновените жители. Същото се повтаря в Охрид и на о. Свети Ахил в Преспанското езеро, където била престолнината на цар Самуил.

Освен официалната църковно-религиозна и апокрифната книжнина в България се създава богата еретична книжнина, свързана с появата и разпространението на богомилството. То отричало съществуващия социален строй и призовавало към съпротива спрямо светската и църковната феодална власт. Затова иденте му намерили широко разпространение в България и вън от нейните предели, където имало феодално потисничество и експлоатация. Богомилството е една от съществените прояви в духовния живот на средновековното българско общество, дала отражение върху формирането на неговата народопсихология и върху развитието на социалните противоречия и борби до падането на България под османска власт.⁷

Без да излиза от рамките на църковно-религиозното мислене, богомилската книжнина търси отговор на вълнуващи обикновените хора въпроси за техния живот, страдания и беди. Тя е социално ангажирана книжнина, израз на протеста на угнетените и експлоатирани народни маси. В борбата на народите за социален прогрес богомилската книжнина е пример за търсене на причините за злото, от което страдат хората, и за сочене на пътища за неговото преодоляване. Наистина тези пътища водят не напред, а назад към изживян етап в общественото развитие — етап на потребителния комунизъм, но въпреки това като израз на социален протест и със своята хуманност богомилството и сега е поу-

⁷ Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1969; Б. Примов. Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. С., 1970.

чителен пример за непримиримостта на човека със социалните неправди, угнетението и експлоатацията, от които страдат хората в съвременния свят.⁸

За борба с богомилството през Х или ХІ в. в България се появява забележителната книга на Презвитер Козма — „Беседа против богомилите и поучения от божествените книги“, която все още не е получила пълно, задълбочено и всеотстранно разкриване, анализиране и оценка. В нея Козма си поставя за цел да разкрие, обори и отхвърли „проклетата богомилска ерес“, но като прави това, той рисува задълбочено и бичува със страст съвременното му българско общество, страдащо от дълбоки социални неправди, недъзи и пороци. В това отношение той се явява автор на книга не за измисления „божи мир“, населен със серафими, ангели и архангели, но за реалния свят, в който живее. Друг е въпросът, кое е довело до това състояние българското общество и дали Козма сочи вярно причините за това. Но той е напълно прав, когато пише: „Защото всички се отклонихме от тебе (бога) — едни в еретичество, други в грабеж, други във вражда, други в блудство, други в клевети и братска ненавист, други в гордост и леност, други в пиянство, в безаконни пари и в други грехове, от които се отрекохме в светото причастие; а тебе, който знаеш и виждаш всичко, смятаме за невежа; съчиняваме лъжи и тънем в неправди, работим повече за корема, отколкото за тебе; оставяме небесното и клоним към земното; обичаме повече домовете на богатите, отколкото църквите, и там налитаме като врани на мърша и очакваме от тях повече помощ, отколкото от тебе.“⁹

Повечето автори, изучавали произведението на Козма, отнасят написването му към последната третина на Х в. (979—1000 г.). Има мнение, че Козма е бил епископ, и друго, че е бил свещеник при българския царски двор. Оттук и възможността да опознае изцяло живота на народа и на господстващата феодална върхушка, която наред с богомилите сурово критикува. Но като прави това, той застава не на страната на народа, а на страната на феодалната класа. Изявява се като защитник на съществуващия социален строй, който според него е създаден от бога. „Защото — пише Козма — от бога бе създадено всичко, което е на небето и което е на земята, видимо и невидимо, било тронове и господства, било началства, било власти; всичко чрез него и за него съществува.“¹⁰

В своето съчинение Козма се явява проповедник на класовия мир, както се изразяваме сега. „Покорявайте се — пише той, като се обръща към угнетените и отрудените люде — на всеки човек заради господа, било на царя като на човек с най-голяма власт, било на човеци като на такива, които са изпратени от него за наказание на злодейците и за похвала на добротворците, защото такава е божията воля: Като правим добро, да обуздаваме невежеството на безумните човеци и като божи слуги всичките почитайте, богатството обичайте, бойте се от бога, царя почитайте! Раби, със страх покорявайте се във всичко на господарите, не само на добрите и прозорливите, но и на злите!...“¹¹

Приведените цитати показват колко е бил „ангажиран“ спрямо съществуващия феодален строй Презвитер Козма и колко вярно му е служил. В противовес на него и на другите защитници на този строй богомилите били неговии противници. Те били против земните богатства и ненавиждали притежателите им; смятали, че стремежът към материални блага е несъвместим с истинското християнство. Отхвърляли земните наслади, въздържали се от ядене на

⁸ D. Angelov. Humanism in Mediaeval Bulgaria. Etudes balkaniques, № 3, p. 9—20.

⁹ История на българската литература. Т. 1, с. 221.

¹⁰ П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, с. 20.

¹¹ Пак там, с. 208.

месна храна и от пиене на вино. И нещо, което е особено важно и което ги поставя в светлината на едно реалистично, а не догматично мислене — имали отрицателно отношение към основни християнски догми, като тази например, че Христос е роден, но не сътворен, или към тайнствата кръщение и причастие с хляб и вино, които не приемали за тяло и кръв Христови. В тяхното учение се съдържат елементи на рационално мислене за разлика от авторите на официалната литература, които приемали за истина казаното в „свещените книги“ и я доказвали чрез цитати от тях. Такъв метод прилага Козма. Той обосновава и „доказва“ своите твърдения с цитати от Библията и евангелията и от съчинения на изявени строители на християнската църква и защитници на нейната догматика като Йоан Богослов, Василий Велики и др.

На примера на официалната църковно-религиозна, апокрифната и богомилска литература може да се твърди, че в областта на идеологията в средновековна България е имало остро противостоене. Общественото мислене е било разделено, както са били разделени и са противостояли едни на други идеите на официалните крепители на феодалния строй и техните противници от лагера на богомилите. Това идейно противостоене се обуславя от противостоенето на двете антагонистични класи — светската и църковната и угнетяваните и експлоатирани от нея селяни, технитари и други отрудени хора. Това противостоене е основната причина за пропадането на голямата, силна и намираща се на високо културно равнище българска държава при наследниците на цар Симеон.

С падането на България под византийска власт се изменят условията, при които се развива българската култура. България е разчленена и частите ѝ влизат в състава на многонародността Византийска империя, в която определено взема надмощие гръцкият етнически елемент. По традиция Византия се смятала за наследница на старата Римска империя с утвърдилата се след разкола с римската курия самостоятелна източноправославна църква. Спойваща сила в нея бил не етническият принцип, а религиозната съпринадлежност на населението. Жителите ѝ се наричали ромей, а не гърци, но това не пречело в нея да се развива и утвърждава културата на преобладаващия гръцки елемент, тъй като Византия постепенно се превръщала в гръцка държава. Това положение застрашавало самотитността на създадената в Първата българска държава култура и я лишавало от възможност да се развива и укрепва. Застрашено било съществуването и на българското народностно самосъзнание.

Византийското владичество обаче не траяло дълго. След успешно въстание, ръководено от братята Асен и Петър, в 1186 г. българската държава била възстановена и била наречена именно българска, макар междувременно в земите ѝ да били извършени значителни етнически промени със заселването в тях на нови турански пришълци, каквито били печенегите, узите и куманите, и на известен брой власи. Българският етнически елемент обаче бил преобладаващ, а българската култура играела водеща роля в живота на населението. С възстановяването на държавата и признаването по-късно на самостоятелността на българската църква започва нов разцвет на българската литература и на другите сфери на материалното съзидане и духовното творчество. В държавата на Асеневци и техните приемници се строят много църкви и манастири, възстановяват се и се строят нови градове и крепости, развиват се живописът и другите художествени занаяти.

Образец на строителството е Царевград — Търнов, разрушен жестоко при нашествието на османските турци. Сега той се възстановява и поражая с величието и красотата на крепостта Царевец, царския дворец в нея, патриаршеската църква и много други църкви, жилища и обществени сгради извън крепостните стени на Царевец и Трапезица. За размах на строителството във Втората българска държава може да се съди и от останките на крепостта Червен, южно от днешния гр. Русе, крепостта Цепина в Родопите, Асеновата крепост южно от Асенов-

град и др. А за върховете, до които достига изобразителното изкуство, свидетелствуват стенописите в Боянската и Земенската църква, както и тези в Хрельовата кула в Рилския манастир. Показателни за постиженията на изобразителното изкуство са миниатюрите в превода на Манасиевата хроника, цар Иван Александровото евангелие и други оцелели като по чудо ръкописни книги от времето на Втората българска държава.

Като говорят за разцвета на българската литература през XIII и особено през втората половина на XIV в., някои автори са склонни да приемат, че по това време българската литература добива нови черти, които я сродяват със започващия по това време в Западна Европа и специално в Италия Ренесанс.¹² Тази склонност обаче едва ли може да се приеме за основателна, както и твърдението, че през втората половина на XIV в. в България възниква предренесансова култура, като се вземат пред вид някои прояви в областта на изобразителното изкуство. Ренесансът е нова епоха в развитието на европейската цивилизация, която се основава върху зараждането на ново, рационално мислене и обръщане погледа на културните дейци от въображаемия задгробен към реално съществуващия земен свят и от божествените към човешките дела, стремежи и чувства. Откровението и вярата като път към истината отстъпват място на научното познание.¹³ Започва да се създава нова ценностна система за живота на хората и възникват нови морални норми за тяхното поведение. Всичко това става на основата на промените в стопанския живот и социалните отношения в западноевропейските страни и специално на основата на генезиса на капиталистическия начин на производство и образуването на нова социална класа — буржоазията. Такива феномени в България през втората половина на XIV в. няма или ако се извършват някои промени в стопанския живот и социалните отношения, те са в много слаб, зародишен вид.

На въпроса, защо това е така, не е лесно да се отговори, като се има пред вид наличието на ограничени източници за стопанското развитие, социалните отношения и класовата структура на българското общество през XIII и XIV в. Ограничени са източниците и за връзките и взаимоотношенията на България със съседните и по-далечни страни, при които се развива нейният икономически, социален, политически и културен живот. Защото, макар да е вътрешно явление в развитието на всяка страна, капитализмът по своята природа се нуждае от създаване на интензивни връзки с външния свят по линията на пазарното стопанство, което води до интензивни връзки и в други сфери на социалния живот. А България през XIII и XIV в. не е имала и не е можела да има такива връзки, макар да се намирала на по-висока степен на развитие на феодалното стопанство и макар да установява търговски връзки с градовете-републики Генуа и Рагуза (Дубровник). Не е имала интензивни връзки на основата на зараждащо се капиталистическо производство поради честите нахлувания в нейните земи на скитащи и уседнали племена и народи от север, запад, юг и югоизток (татари, маджари, кръстоносци, византийци, нормани, сърби, турци и др.). На нормалното стопанско и социално развитие са пречели също така непрекъснатите дворцови заговори, преврати и болярски вражди, както и масовите надигания на селяните против феодалната експлоатация и гнет. Въпреки продължителните войни с всички свои съседи България не е могла да добие сигурен излаз на открито море — Адриатика или Егея. Това задържало нейното стопанско развитие и интензифицирането на

¹² Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. С., 1977, с. 6; В. Вълчев. Търновската книжовна школа и предренесансовото движение в България. — В: Сб. Търновската книжовна школа. Т. I. С., 1974, с. 249.

¹³ М. Цончева. За Търновската живописна школа. — В: Сб. Търновската книжовна школа, с. 323 и сл.; К. Кръстев. Хуманизмът в средновековното българско общество и изкуство. — Пос. сб., с. 391 и сл.

вързките ѝ с другите страни. Оттук и невъзможността да се появят нов тип градове — не като военноадминистративни центрове и крепости, а като средища на развит стопански живот, а невъзможността да се образува нова буржоазна класа, както това станало в Западна Европа и специално в Италия през XIII и XIV в.¹⁴

При такива неблагоприятни условия и наличие на много препятствия и задръжки се развивало българското общество след възстановяването на българската държава в 1186 г. Вероятно, макар и със закъснение, то е щяло да преодолее всичко това, но в края на XIV в. върху него, както и върху другите балкански и югоизточноевропейски народи се стоварва разрушителната сила на османските турци. Така българският народ бил подложен на ново, много по-страшно от от византийското иго, което разрушило политическата, стопанската и социалната му структура и задръжало развитието му цели пет века.

Като се абстрахираме от въпроса за наличие или отсъствие на Български ренесанс или предренесанс през втората половина на XIV в., трябва да подчертаем, че решаването на този въпрос в един или друг смисъл не омаловажава значимостта на българския принос в културното развитие на Балканите и Югоизточна Европа през XIII и XIV в. Защото значението на този принос не трябва да се търси в появата на ренесансови и предренесансови черти, а в обстоятелството, че през тези векове България за втори път се издига до положението на голям славянски културен център.¹⁵ Тогава в нея се създава богата официална славяно-православна, апокрифна и еретична книжнина, която излиза извън българските предели и разпространява влиянието си в съседните православни страни — Сърбия, Влахия, Молдавия и Русия.¹⁶

През втората половина на XIV в. чрез дейността на Патриарх Евтимий и други книжовни дейци се усъвършенствува моделът на средновековната българска литература, без да се променя нейният традиционен и догматичен църковно-религиозен характер. Това обаче не означава, че тя трябва да бъде подценявана. Тя отразява потребностите на времето, в което е била създадена; изразява светогледа, вярата, моралните норми, естетиката и пр. на тогавашното българско общество в цялата му сложност и противоречивост при условията на един развит феодализъм. Наред със своята основна задача — да бъде крепител на тогавашния обществен ред (има се пред вид официалната църковно-религиозна литература), в навечерието на османското завоевание българската литература е проникната от здрава патриотична идея, от стремеж да се мобилизират силите на народа за борба с чуждите завоеватели. Литературата през втората половина на XIV в. укрепва народното самосъзнание на българите пред лицето на настъпващия враг и засилва връзките му с културните придобивки, създадени през миналите векове. Забележителни в това отношение са усилията на Патриарх Евтимий да „изправи“ църковно-религиозните книги, като възстанови класическия Кирило-Методиев език. В такъв смисъл и чрез цялостното си книжовно дело той се явява не само наследник, но и продължител на делото на солунските братя.¹⁷

Падането на България под османска власт е съпроводено с масово избиване и заробване на населението и разрушаване на паметниците на неговата култура. Престават да съществуват българската държава и самостоятелната българска

¹⁴ Стр. Лишев. Българският средновековен град. С., 1970.

¹⁵ Д. С. Лихачев. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. М., 1958.

¹⁶ D. Landau. Euthyme de Tirnovo et la littérature slavo-roumaine. — В: Сб. Търновската книжовна школа. Т. I, с. 53 и сл.

¹⁷ Йорд. Андреев. Народно-патриотични тенденции в Синодика на българската църква. — В: Сб. Търновска книжовна школа. Т. I, с. 311 и сл. Ценни проучвания по този въпрос се съдържат и в други публикации в сб. Търновската книжовна школа. Т. I, 1974, и т. II, С., 1980.

църква. Унищожена е, принудена е да емигрира или да приеме исляма българската феодална (светска и църковна) класа. Народът е жестоко потиснат, унижен и подложен на ограбване от завоевателите, които са носители на нова религия и на нов светоглед, морални норми и разбирания за ценностите на живота и които си поставят за цел да премахнат всичко, напомнящо за съществуването в миналото на българска държавност и българска християнска култура.¹⁸

Това изтъква в своята „История славянобългарска“ първият български историограф от епохата на Възраждането Паисий Хилендарски. „Така хората в онова време — пише той — имали скръб върху скръб и жалост върху жалост. Плакали горко за българското царство. Така майки, бащи и сродници ридаели безутешно и въздишали за чедата си. Хората в онова време имали голяма тъга и жалост под турска власт. Избирали черковите, които били хубави и ги обръщали в джамии; така отнемали черковните и манастирските места, каквото пожелали, грабели. Убивали първите и предни християни и им ограбвали имота. . . Когато се затвърдили в цариградското царство (турците), научили много от християнския ред и право и за известно време в началото престанали малко, засрамили се да ограбват незаконно християнските вещи и имотите им. Но в сегашно време (т. е. средата на XVIII в., когато Паисий пише своето съчинение) окаяните пак нямат никаква правда, нито съд.“¹⁹

Под турска власт България изчезва като географско наименование и административна структура, а териториите ѝ са превърнати в турски провинции. Остават само духовните граници на българската народност, остават създадената през вековете църковно-религиозна литература и традиционният бит и култура. И все пак българският народ оцелява. Заслуга за това имат православната църква, която се превръща в крепител на съпротивата спрямо завоевателите чрез възпитание на християнско и българско народностно чувство, и продължената в оцелели църкви и манастири книжовна дейност. Тя, както и църквата, крепи православната вяра на населението и го предпазва от помохамеданчване и от погубване.²⁰

Разбира се, за оцеляването на българската народност през вековете на османското владичество решаваща роля играят не православната вяра и продължената книжовна дейност, макар тя да е съществена. Дълбоките причини за това запазване се крият в наличието на антагонистични противоречия между завоевателите и завоюваните в областта на политическия и икономическия живот и съществуването на българско самосъзнание сред широките народни маси. При това, макар да е лишен от своя държавност и от самостоятелна църква, през вековете на османското владичество българският народ запазва и развива една своя изключително важна институция — българските общини, които му позволяват да крепи своя дух, да изгражда и поддържа свои църкви, манастири и училища и да противостой на властта не индивидуално, а обединен в здрави обществени колективи.²¹

Условията на живот през османското владичество били крайно неблагоприятни за развитието на българската култура. В същото това време, когато в западноевропейските страни се разгръща с могъща сила ренесансовото движение, когато човешката мисъл постепенно се освобождава от оковите на догматичното църковно-религиозно мислене и чрез развитието на науките все повече укрепва

¹⁸ Хр. Гандев. Българската народност през XV в. С., 1972.

¹⁹ Хр. Христов. Паисий Хилендарски. Неговото време, жизнен път и дело. С., 1972, с. 249.

²⁰ П. Петров. Съдбоносни векове за българската народност. С., 1975.

²¹ Хр. Христов. Българските общини през Възраждането. С., 1973; Е. Грозданова. Българската селска община през XV—XVIII в. С., 1979.

рационалното познание за природата, човека и обществото, в Османската империя господствуват религиозният фанатизъм и ретроградността в политическия, стопанския и социалния живот. През вековете на робството България е напълно изолирана от външния свят. Тя остава в дълбокия тил на преместващите се на запад граници на османската държава. Положението ѝ в това отношение било много по-тежко от това на нейните съседи, които граничели или с открито море (Гърция), или били в съседство със свободни, незавоювани от турците земи (Сърбия и Румъния). Затова в България по-мъчително и с по-голямо забавяне протича развитието на стопанския и социалния живот и по-трудно се осъществява културно-историческият прогрес. Към всичко това се прибавя изместването на главните търговски пътища от Средиземноморието и Близкия Изток към земите на „новия свят“. Така на мястото на италианските градове-републики в стопанския живот и в търговията в Европа се издигат Холандия, Англия, Дания, Франция, Испания, Португалия и други западноевропейски страни. Османската империя препречва пътищата към Средния и Далечния Изток и западноевропейските търговци поддържат връзки с тези земи, като заобикалят Африка.

На изток българските земи граничат с Черно море и би могло да се допусне, че връзките им с външния свят са могли да се осъществяват по неговите морски пътища. След завладяването на Цариград от турците обаче Черно море било обявено за затворено („девствено“) и там не били допускани европейски и други немюсюлмански плавателни съдове, включително и на генуезците („дженевизите“), които преди това имали оживена търговия с причерноморските земи. Това положение продължило до подписването на Кючуккайнарджийския мир между Русия и Османската империя в 1776 г., т. е. приблизително три века.

Завладяването на българските земи от османските турци довело и до значителни демографски промени. В плодородните равнини на Тракия, Македония и Подунавие били заселени юруци и тюркмени, а също така татари, селджуци, кизълбаша, читаци и др. Първоначално властта не посягала върху вярата на българското християнско население. Даже в редовете на армията служили българи-християни, спахи. Имало и голям брой войнугани, които изпълнявали помощи служби в армията. По-късно обаче започва насилствено или чрез даване на привилегии помохамеданчване на населението, главно в планинските райони и край стратегическите пътища. Същото се извършва в градовете. Това води до откъсване на помохамеданчените от българската народностна общност. След изгубване на вярата мнозина, поставени в досег с турци, губели езика, нравите и обичаите си и се турцизирали. Колко голяма е била тази опасност за българската народност и колко упорито са се борели българите против нея се вижда от разказа на поп Пейо за помохамеданчването и убиването на един българин-занаятчия в гр. София, провъзгласен след смъртта му за светия.²²

Лишен от своя държава, самостоятелна църква и ръководна обществена сила, каквато преди завоеванието била българската феодална класа, народът се затварял в себе и заживявал само с традициите на своя бит, нрави и обичаи. Единствено селищните свещеници и свещениците в християнските квартали на градовете поддържали неговия дух и му вдъхвали вяра в грядущото освобождение от поробителите. Упование и вяра внушавали на народа и братствата в оцелелите или възстановени след бурята на нашествието манастири, един от които и най-забележителен бил Рилският, възстановен в края на XV в.

В манастирите се пишели и преписвали църковно-религиозни книги, поддържали се килийни училища за придобиване на елементарна просвета и за подготовка за църковна служба на свещеници и монаси. В тях живеели и работели

²² П. Динев. Поп Пейо. С., 1978.

майстори-иконописци, преписвачи на книги, дърворезбари и др. Там също живеели и работели книжовници-дамаскинари.²³

Бурята на нашествието прогонила мнозина българи на запад, в италианските земи. И когато там като голяма стопанска, политическа и военна сила се издига Венеция, заедно с други бежанци-гърци и южни славяни намират приют и българи. Там в средата на XV в. живее Яков Крайков, автор и издател на няколко църковни книги на български език.²⁴ От запад, от италианските и хърватските земи в поробена България засилват дейността си през XVI и XVII в. дубровнишки търговци, а заедно с тях и католишки мисионери. С последните е свързана подготовката на Чипровското въстание в 1688 г. и появата на Чипровската книжовна школа.²⁵

Междувременно в началото на XVIII в. в българските земи започва процес на засилване на занаятчийското и селскостопанското стоково производство. Установяват се оживени търговски връзки с Влашко и източните провинции на Хабсбургската империя. В Свети Андрей край Будапеща, Брашов, Дебрецен и други градове се образуват български занаятчийско-търговски колонии, които поддържат връзки с българските земи. Във Войводина заедно със сръбски преселници от Косово и Метохия се установяват значителен брой българи от Северна и Средна Македония. Българи-монаси има в манастирите във Фрушка гора. Вътре в българските земи също се засилват търговските връзки. Създава се масово поклонническо движение към Рилския, Етрополския и други манастири, както и към манастирските обитатели в Света гора. Поклонниците са търговци, занаятчии и богати селяни. Всичко това става благодарение на установилия се в европейските предели на Османската империя продължителен мир (от 1739 до 1768 г.).

От началото на XVIII в. на основата на развитието на стопанския живот в българските земи започва процес на изменение на социално-класовата структура на обществото. Стоковото стопанство води до зараждане на капиталистически начин на производство, а оттук и до образуване на българска буржоазна класа. Този процес протича ограничено, мъчително и бавно поради тираничния и грабителски османски режим. Но неговото съществуване е безспорно. Така в българската история, както и в развитието на българската култура започва период на преход от Средновековието към новото време, период на изграждане на нов светоглед, ново рационално мислене, нови морални норми, нова естетика, нова литература и пр. От средата на XVIII в. се извършва дълбоко, революционно преобразуване на цялостния бит, идеология и култура на народа. Възниква националноосвободителна идеология, а по-късно се организира и борба за национално-църковно и политическо освобождение. Започва Българското възраждане.

През епохата на Възраждането в живота на българския народ изобщо се извършва дълбок, коренен прелом. Църковно-религиозното мислене или търсене на истината по пътя на откровението отстъпва място на реалното познание. В областта на образованието се налага светската просвета, а културата добива все по-определен хуманистичен характер. Църковно-религиозната книжнина постепенно се замества с литература, даваща реални знания за природата, човека и обществото. Вниманието на пиещите и четещите българи се премества от божествените към човешките дела, към потребностите на реалния, а не на измисления задробен живот.²⁶

²³ Д. Петканова-Готева. Дамаскините в българската литература. С., 1965.

²⁴ П. Атанасов. Яков Крайков. Книжовник, издател, график. XVI в. С., 1980.

²⁵ К. Телбизов. Чипровската книжовна школа. — Литературна мисъл, 1981, кн. 6, с. 121 и сл.; Кр. Станчев. Литературата на българи-католици през XVII—XVIII в. и преходът от Средновековие към Възраждане. — Литературна мисъл, 1981, кн. 3, с. 9 и сл.

²⁶ Н. Бъчварова. Природонаучните знания и книжнина през Българското възраждане. С., 1982.

Проблясъци за свързване с реалния живот има още в дамаскинарската литература. Но първият ярък пример на това съзряване, израз на търсенето на нови идеали и на нов смисъл в човешкия живот е „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски. Тя е и първата „светска“ книга в историята на българската култура, едновременно и историопис, и литературно произведение. По стъпките на Паисий тръгват авторът на Зографската история, Йеросхимонах Спиридон, Софроний Врачански и десетките преписвачи и преработвачи на други „светски“ книги, които се пишат у нас, а някои се издават в чужбина. По стъпките на Паисий вървят също така големите български просветители и дейци на църковно-националната борба Неофит Бозвели, Неофит Рилски и др.

Каква промяна внася времето в мислите, светогледа и разбиранията на новообразуващата се българска интелигенция през Възраждането, показва примерът с Неофит Бозвели. Вместо да учи народа да търпи, да понася безропотно чуждото робство, в духа на традиционното отношение на църквата към властта, той пише „Мати Болгария“, в която призовава към съпротива срещу Цариградската патриаршия и гръцките владци в българските земи. Съветва българите да следват примера на просветените народи и чрез просвещението да следват „духа на разума“. Чрез просвещението според него българите ще се запознаят с „различни полезни науки и изкусни художества“. „Събудете се, мили рожби — говори чрез „Мати Болгария“ Неофит Бозвели, — не дремете, но от слепотнаго униния невежества се събудете и чрез просвещението волхвования очарователство от горката ни Болгария далеко прогонете. . . “ И по-нататък: „ . . . Усредно в училищата начнете да ходите и всячески залягайте и се просветете и като суци чело-вечи словесни станете. . . Всякогаж всякакви повести и летописи внимателно прочитайте и издирвайте в них за вашите си прадеди и познайте они какови са били и ви какови сте. . . “²⁷

През Възраждането за кръгло 73 години (1806—1878) в България под иго и вън от нея се отпечатват около 2000 български книги и излизат 96 вестници и списания. Книгите имат най-различно съдържание. Отначало преобладават църковно-религиозните, но с течение на времето все повече се засилва издаването на книги със светско съдържание — истории, географии, литературни произведения, книги по природознание, физика, химия и пр. От края на 30-те години на XIX в. българите в земите под османска власт и вън от тях се сдобиват с печатници, организират се книжарници и издателства. Широко се разпространява практиката за набиране на спомоществатели преди отпечатването на дадена книга. От списъците на спомоществателите се вижда, че издаваните книги са намирали широко разпространение из всички български земи. Към тях се числели и внасяните в България книги на руски, френски, сръбски и други езици. Български книги се издават в Цариград, Будапеща, Белград, Букурещ, Болград, Браила, Виена, Русе и други градове във и вън от османската държава. Във и вън от нея се издават и споменатите по-горе 96 вестници и списания. В тях се обнародват статии и други материали от български и чужди автори по политически, религиозни (с оглед на църковната борба), народописни, езикови и други въпроси, които разширяват културния кръгозор на читателите и им дават познания за събития, явления и процеси у нас и в целия свят. Заедно с книгите периодичният печат спомага на българите от различни краища на българските земи да се опознават взаимно, да осъзнават своето народностно, битово и езиково единство, да възпитават у себе си чувство на патриотична гордост. Чрез книгите и периодичния печат българите се свързват с външния свят, учат се от опита и постиженията на другите народи в различните сфери на обществената практика, науката и

²⁷ Н. Бозвели. Мати Болгария. — Пер. сп. на Бълг. книж. дружество, г. I, кн. 9 и 10, с. 1 и сл.

културата. За това твърде много помага масовото изпращане на млади българи да се учат в средни и висши заведения в Турция, Русия, Румъния, Сърбия, Франция и други страни. От общо около 2000 книги, издадени през споменатия период (1806—1878), 543 са от чуждестранни автори — писатели, поети, общественици, научни работници, историци и др. От тях 112 са руси, 125 французи, 70 немци, 27 англичани, 28 американци, 35 сърби и хървати, 25 чехи, 59 гърци, 12 италианци и др.²⁸

Изключително важна роля за издигане на общото просветно и културно равнище на българите през Възраждането играят училищата и читалищата. За няколко десетилетия в България се организират стотици училища, които не само се преобразуват от килийни, даващи елементарна просвета и знания по църковно-религиозни въпроси, в светски, но се преминава към по-висока степен на организация на учебното дело, по-добра методика на преподаването и по-богато съдържание на учебния материал. В училищата все повече се застъпват природонаучните и хуманитарните дисциплини, и се преподават чужди езици. В Болград се открива българска гимназия, а в Браила през 1869 г. се основава Българско книжовно дружество, което след освобождението на България в 1878 г. се преобразува в Академия на науките. Голям е броят и на българските читалища, които развиват широка просветна и патриотично-възпитателна дейност.²⁹

Развитието на българската просвета и култура през Възраждането не е ставало безконфликтно. То е срещало съпротива от страна на османската държава и Цариградската патриаршия, които разбирали, че подготовката на българската интелигенция ще доведе не само до осъзнаване и обединяване на българите около възникналата националноосвободителна идеология, но и ще ги подтикне към водене на националноосвободителна борба. Пречки съществували и от страна на властите в чужбина, където се учели български младежи, тъй като съществувал стремеж всяка помощ, оказвана на българите за развитие на просветното им дело, да се свързва с постигане на определени политически цели. Същото се отнася и до чуждите пропаганди, които откриват и поддържат свои училища в българските земи. Но като се изтъква този факт, трябва да се признае, че външната помощ в развитието на българското просветно дело и издигането на културата на българите през Възраждането е съществена и, общо взето, дава положителни резултати. Това се отнася в най-голяма степен за Румъния, Русия и Франция, където се обучават най-голям брой български младежи. В Румъния освен това през Възраждането (от 1800 до 1878 г.) има 42 български училища и се издават 57 български вестници и списания. Там според мнението на един автор се формира „интелектуална българска общественост“, която играе важна роля в развитието на националноосвободителната идеология и борба.³⁰

Дълбоко свързани с народа, преживели неговите страдания и беди и влезли в досег с обществените борби в други страни, през 60-те и 70-те години на XIX в. дейци от българската интелектуална общественост (нека си послужим с този сполучлив израз) издигат националноосвободителната идеология на нов, по-висок етап — етапа на подготовката на масова революционно-освободителна борба. Тяхното идейно изграждане, горещият им патриотизъм, моралната им чистота и широките им познания по въпросите на общественото развитие и борби са истинско чудо в идейния живот и освободителните борби на българския народ през третата четвърт на XIX в. Рядко са примерите на толкова бързо

²⁸ Българска възрожденска книжнина. Т. I, С., 1957, с. 401 и сл.

²⁹ Ст. Чилингиров. Български читалища преди Освобождението. С., 1930.

³⁰ Е. Сюпюро. Българската интелигенция в Румъния през XIX в. до Освобождението. — Литературна мисъл, 1981, кн. 1, с. 39.

идейно съзряване и толкова силно изявяване на човешки добродетели и таланти, каквито проявяват българските революционери от 60-те и 70-те години на XIX в. Достатъчно е да се посочи само създаването на националнореволюционната идеология от Георги Раковски, издигането ѝ на по-висок етап от Васил Левски, огромната публицистична и книжовна дейност на Любен Каравелов и ненадминатият поетичен дар на Христо Ботев, за да се приеме съизмеримостта им с други велики умове и борци за свобода, справедливост и прогрес в европейската история. В тяхно лице сякаш съдържаната с векове енергия на народа избликва с огромна сила, за да го възпламени в борбата за национално освобождение, а чрез това и за разчистване пътя на по-нататъшния му културен прогрес.

* * *

В своята многовековна история до Освобождението в 1878 г. България ражда много забележителни личности: държавници, общественици, религиозни дейци, писатели, поети, художници, строители и др., които проправят пътя на историческия ѝ прогрес. Такива от държавниците са Аспарух, Борис, Симеон и Иван Асен II. А от обществениците, религиозните дейци, писателите, поетите, художниците, строителите и др. Климент Охридски и другите ученици на братята Кирил и Методий, поп Богомил, Патриарх Евтимий, Паисий Хилендарски, Неофит Бозвели, Георги Раковски, Васил Левски, Любен Каравелов, Христо Ботев, Николай Павлович, майстор Кольо Фичето и др. С участието на тези велики личности се създава българската средновековна култура, която е модел на славяно-православната култура. С тяхно участие се създава и българската възрожденска култура, която е на прехода на България от Средновековието към новото време и която достига високите върхове на ренесансовото мислене и на идеологията за национална свобода.

Със своите постижения в областта на идеите, на борбите за социална справедливост, с цялостния си културен принос България надхвърля рамките на националната си история и се нарежда в числото на страните, дали своя дан за развитието на балканската и общоевропейската цивилизация. Българската култура през Средновековието и в началото на новото време има не само национално, но и общоевропейско значение, макар съдбата да не е била благосклонна към развитието ѝ през много от миналите векове.

Наред с общите черти, които са израз на общите закономерности в развитието на народите и на взаимното им влияние и връзки, българската култура през Средновековието и Възраждането има и оригинални черти, дала е оригинални приноси. Те, както и при изграждането на културата на всеки друг народ, се определят от специфичните условия, фактори и причини в народностния и националния им живот. Сродна със средновековната византийска и новата европейска цивилизация, в лицето на ислямския свят през вековете на османското владичество тя среща свой опасен противник, но устоява на неговия натиск и с това допринася за отблъскване на враждебната на европейския хуманизъм реакционна ислямска идеология, политически консерватизъм и теологично мислене. Защото истински прогресивна е само тази култура, която се изгражда върху основата на прогресивна идеология, демократично устройство на обществото и рационално, а не теологично-догматично познание за природата, обществото и човека. Културата е прогресивна, когато е свързана и води до тържество на великите принципи на хуманизма. Тя е прогресивна, когато съдействува за запазване и утвърждаване на народностното и националното съзнание и независимостта на страната, в която се създава, и когато подпомага общочовешкия културен прогрес.